

ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Περιεχόμενα

Αφιέρωμα στη σκέψη του Σταύρου Ζουμπουλάκη

- 7 ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ *Το πρόσωπο του Χριστού στο έργο του Λεβινάς*
- 23 ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΨΕΤΑΚΗΣ *«Το κοινό και το κύριο». Βιβλιογραφικό σχόλιο στο έργο του Σταύρου Ζουμπουλάκη*
- 34 ΜΑΝΟΛΗΣ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ *Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης και η νέα ΕΒΕ. Υπογραμμίσεις*
- Εκδηλώσεις, εκθέσεις και εκδόσεις της ΕΒΕ 2017-2026*
- 53 ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΨΕΤΑΚΗΣ *Για τις τρεις από τις Έντεκα συναντήσεις του Σταύρου Ζουμπουλάκη με τον Στρατή Μπουρνάζο*
- 57 ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ *Φιλάνθρωπη αυστηρότητα. Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης στο σχολείο (1984-1998)*
- 78 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ *Ζωγραφικές αταξίες μέσα στο κείμενο*
- 84 ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ *Προσφώνηση κατά την τελετή αναγόρευσης του Σταύρου Ζουμπουλάκη σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, 3.12.2019*

Χριστιανική πίστη, αγάπη και πολιτική

- 90 ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΟΥΝΟΠΟΥΛΟΣ *Για την αγάπη, την ηθική και την πολιτική πράξη στη σκέψη του Σταύρου Ζουμπουλάκη*
- 103 π. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΚΑΝΑΣ *Φωνή βοώντος εν τη ερήμω. Η θεολογική και εκκλησιαστική ματιά του Σταύρου Ζουμπουλάκη*
- 117 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΤΑΡΤΖΗΣ *Η αδερφή μου: μια σπουδή πάνω στον πόνο*
- 128 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ *Γιατί να εκκλησιαζόμαστε; Σύντομη περιδιάβαση στην περί εκκλησιασμού σκέψη του Σταύρου Ζουμπουλάκη*
- 132 ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ *Ηθική ελευθερία και πίστη. Ο ηθικοπολιτικός στοχασμός του Σταύρου Ζουμπουλάκη*
- 138 ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ *Από την ηθική της αγάπης στη δύσκολη πίστη. Η σκέψη του Σταύρου Ζουμπουλάκη ως ερώτημα και πρόκληση για τη θεολογία*

Λογοτεχνία και τέχνες

- 165 ΤΑΣΟΥΛΑ Μ.
ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ *Η επικοινωνία με τον αναγνώστη στο αφήγημα του Ζουμπουλάκη Στ' αμπέλια*
- 177 ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ *Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης ως θεατής και σχολιαστής κινηματογραφικών ταινιών*
- 190 ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΤΖΙΑ *Ηθική, κριτική και λογοτεχνία στο έργο του Σταύρου Ζουμπουλάκη*
- 200 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ *Το δοκίμιο ως ηθική και ως πένθος*
- 211 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ *Ένας άνθρωπος με μολύβι στο χέρι*
- 217 ΜΙΧΑΗΛ Σ. ΚΑΛΑΒΡΟΣ *Και τα «κάλλη του φθέγματος» και τα «βάθη του πνεύματος». Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης και η ποίηση*

Ακροδεξιά, αντισημιτισμός και γενοκτονία των Παλαιστινίων της Γάζας

239 ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ *Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης εναντίον της ακροδεξιάς. Μια διανοητική, πολιτική και αξιακή μάχη*

253 ΒΙΚΥ ΙΑΚΩΒΟΥ *«Με γνώση και παρρησία». Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης για τον αντισημιτισμό, το Ολοκαύτωμα, τη Γάζα*

265 ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ *Γάζα και γενοκτονία: Ζουμπουλάκης και Μπάρτοφ απέναντι στον πόλεμο του Ισραήλ*

Φιλοσοφία, ιατρική ηθική και δημόσια παρέμβαση

281 ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ *Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης ως «ιεραπόστολος»*

286 ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗΣ *Η ανακοίνωση της αλήθειας ως ηθική πράξη. Για το βιβλίο του Σταύρου Ζουμπουλάκη Η ανακοίνωση της αλήθειας στον άρρωστο*

295 ΣΑΒΒΑΣ ΜΙΧΑΗΛ *...και του φιλοσοφείν εγγύς... Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης σε τρίτο και πρώτο πρόσωπο*

302 ΚΩΣΤΑΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ *Θρησκεία χωρίς Θεό; Σχόλια στον φιλοσοφικό διάλογο του Ζουμπουλάκη με τον Ντουόρκιν*

315 ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΡΕΛΟΡΕΝΤΖΟΣ *Σημειώσεις για τα βιβλία του Ζουμπουλάκη Ποιος Θεός και ποιος άνθρωπος; και Ηθική της αγάπης και πολιτική πράξη*

327 ΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ *Πώς σκέφτεται ο Ρικαίρ την πίστη και τη Βίβλο; Σχόλια πάνω σε δύο κείμενα του Σταύρου Ζουμπουλάκη για τον Ρικαίρ*

338 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗΣ *Η νιτσεϊκή κριτική και ο χριστιανισμός της χαράς. Σημειώσεις στη σκέψη του Σταύρου Ζουμπουλάκη*

350 ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗΣ *Χριστιανισμός και σύγχρονος κόσμος. Παραδειγματικές περιπτώσεις της γαλλικής διανοητικής ζωής στη σκέψη του Ζουμπουλάκη*

Το ανά χειράς 19^ο τεύχος του *Ανθρώπου* είναι αφιερωμένο στη σκέψη του Σταύρου Ζουμπουλάκη. Το έργο του είναι, πραγματικά, ολόκληρη ήπειρος. Από το 1992 που εκδίδει την πρώτη του μελέτη (*Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος ως άγγελος. Οι θεολογικές προϋποθέσεις της φτερωτής απεικόνισής του*, Δόμος, Αθήνα 1992) μέχρι σήμερα (2026), τα κείμενά του –είτε ως εκτεταμένα δοκίμια και παρεμβάσεις είτε ως, μικρότερες σε έκταση, επιφυλλίδες στον κυριακάτικο τύπο– εκτείνονται σε πολλές όψεις του πραγματικού και πολύ συχνά αναδεικνύουν την ευθύνη όλων μας απέναντι σε συγκεκριμένους ανθρώπους και συγκεκριμένα προβλήματα. Ο Ζουμπουλάκης είναι μια φωνή ευθύνης και αγωνίας μέσα στον ραγδαία και επικίνδυνα μεταβαλλόμενο κόσμο μας.

Πρόκειται για έναν συγγραφέα ακατάτακτο σε ρεύματα και σχολές, διότι αποτελεί από μόνος του μια παραδειγματική περίπτωση διανοούμενου. Αν θέλαμε, ωστόσο, συμβατικά να χαρτογραφήσουμε κάπως το έργο του, θα λέγαμε ότι έχει, ως στοχαστής, σταθεί στο τραχύ έδαφος του πραγματικού προσπαθώντας να αναλύσει πλευρές του που αφορούν τη θρησκεία, την ηθική και την πολιτική, τη λογοτεχνία (ποίηση και πεζογραφία) και την τέχνη, την αγιογραφία και τον κινηματογράφο, με μια πάντοτε αδιάπτωτη ένταση και συμπύκνωση. Ο Ζουμπουλάκης ενσαρκώνει επίσης υποδειγματικά την ενότητα των ανθρωπιστικών σπουδών: φιλολογία και φιλοσοφία, θεολογία και λογοτεχνία είναι συχνά αδύνατον να ξεχωρίσουν στη σκέψη του.

Το παρόν αφιέρωμα δεν επιχειρεί να σχολιάσει εξαντλητικά το μεγάλο αυτό, σε έκταση και σημασία, έργο. Η προσπάθειά μας είναι να φωτιστούν και να αποτιμηθούν κάποιες όψεις του, και κυρίως να δοθεί το έναυσμα ώστε να ξεκινήσει μια δημόσια συζήτηση πάνω σε αυτό. Επί παραδείγματι, οι φιλοσοφικές και θεολογικές σχολές της χώρας φαίνονται, μέχρι σήμερα, ότι –με κάποιες λιγιστές εξαιρέσεις– αγνοούν επί της ουσίας το έργο του σημαντικού αυτού νεοέλληνα στοχαστή, που δεν έχει ακόμη συζητηθεί όπως του αξίζει.

Προαναγγέλλουμε επίσης ότι από το επόμενο, εικοστό, τεύχος ο *Ανθρώπος* θα αυξήσει σε τέσσερα ετησίως τα τεύχη του, ενώ ταυτόχρονα θα μειώσει τις σελίδες του.

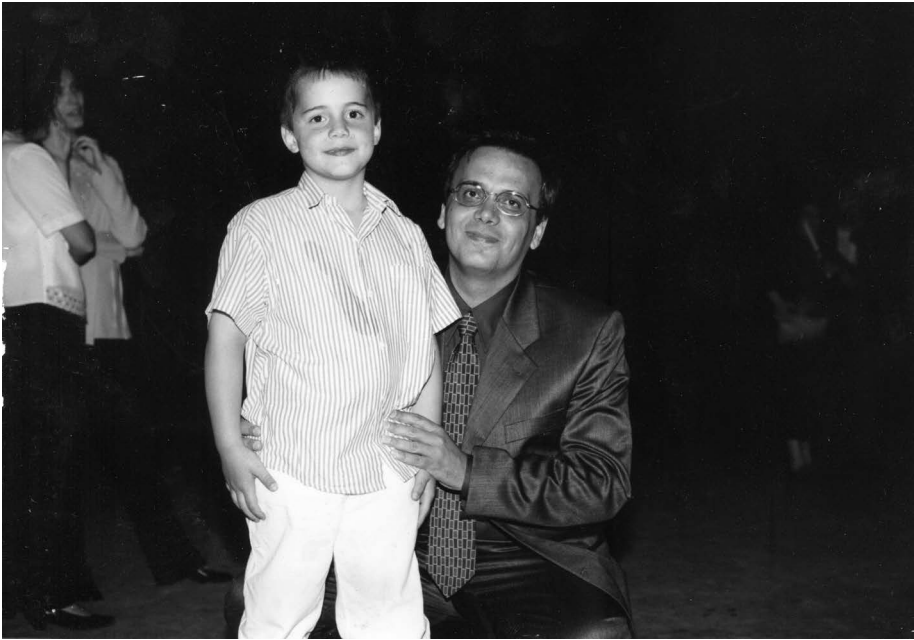
Φίλοι αναγνώστες και φίλες αναγνώστριες του *Ανθρώπου*, καλό καλοκαίρι!

Μιχάλης Πάγκαλος

*Αφιέρωμα στη σκέψη του
Σταύρου Ζουμπουλάκη*

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, ομιλητής στην εκδήλωση «Το συγγραφικό ήθος του Αλέξανδρου Κοτζιά. 100 χρόνια από τη γέννησή του», 27 Απριλίου 2026

*Τελευταία μέρα στη Μέση Εκπαίδευση. Λύκειο Εκπαιδευτη-
ρίων Κωστέα-Γείτονα, τελετή αποφοίτησης της Γ' Λυκείου,
με τον γιο του Κωνσταντίνο, 30 Ιουνίου 1998*

Σταύρος Ζουμπουλάκης

Το πρόσωπο του Χριστού στο έργο του Λεβινάς

Από τα κείμενα που έγραψε ο Εμμανουήλ Λεβινάς για την ιουδαιοχριστιανική σχέση, φιλία και διάλογο εκείνο που αποτυπώνει πιστότερα τη στάση του είναι, κατά τη γνώμη μου, το «Par-delà le dialogue» (1967).¹ Στο κείμενο αυτό η ιουδαιοχριστιανική σχέση ορίζεται ως άλυτο πρόβλημα –που απαιτεί επομένως εκείνη την ωριμότητα και σοβαρότητα που απαιτούν τα άλυτα προβλήματα– και ο διάλογος μεταξύ χριστιανισμού και ιουδαϊσμού θεωρείται ουσιαστικά αδύνατος. Η απαιτούμενη αυτή ωριμότητα και σοβαρότητα συνίσταται σε μια «παρουσία των προσώπων μπροστά σε ένα πρόβλημα», σε «προσοχή και εγρήγορση», «εγρήγορση χωρίς διάλογο», «παρουσία προσώπων με όλη τη δύναμη της αναντικατάστατης ταυτότητάς τους, με όλη τη δύναμη της αναπόδραστης ευθύνης τους».² Η άποψη αυτή υποφώσκει και σε άλλα κείμενα του Λεβινάς, χωρίς ωστόσο να διατυπώνεται τόσο ρητά όσο στο συγκεκριμένο κείμενο. Δεν πρέπει να παραλείψω να πω ότι σε κάποια κείμενά του υπάρχουν διατυπώσεις που εκφράζουν μια πολύ πιο θετική στάση έναντι του ιουδαιοχριστιανικού διαλόγου.

Η άποψη αυτή ενός φιλοσόφου για την ουσιαστική αδυνατότητα του ιουδαιοχριστιανικού διαλόγου όχι μόνο δεν ξενίζει έναν άνθρωπο της θρησκείας, και δη της μονοθεϊστικής, αλλά, αντίθετα, τον ικανοποιεί βαθιά, θα έλεγα, γιατί διασώζει τη θεμελιώδη έννοια

Το κείμενο αυτό, σε μια συντομευμένη μορφή του και χωρίς αρκετά από τα πατερικά παραθέματα, είχε πρωτοδημοσιευτεί υπό τον τίτλο «Jésus-Christ dans l'œuvre d' Emmanuel Lévinas», στο γαλλικό περιοδικό *Les nouveaux cahiers*, αφιέρωμα στον Λεβινάς, τχ. 128, καλοκαίρι 1997, σ. 29-33, σε μετάφραση της Carine Coressis. Δημοσιεύεται εδώ στην πλήρη μορφή του, όπως γράφτηκε αρχικά στα ελληνικά, πριν από τριάντα χρόνια. Ευχαριστώ τον Μιχ. Πάγκαλο που πληκτρολόγησε το χειρόγραφο και μετέφρασε τα γαλλικά παραθέματα. Στ. Ζ.

¹ Βλ. Emmanuel Lévinas, *Alterité et Transcendence*, Fata Morgana, Παρίσι 1995, σ. 93-102.

² *Ο.π.*, σ. 101.

της αποκλειστικότητας της μονοθεϊστικής πίστης ή, για να το πω μετριοπαθέστερα, τον ικανοποιεί περισσότερο από ό,τι ο συγκρητισμός και η σχετικότητα της αλήθειας που βασιλεύουν στους λογής λογής οικουμενικούς διαλόγους και στην εν γένει θρησκευτική διπλωματία. Όταν οι θρησκείες καθόριζαν τη ζωή των ανθρώπων, δεν διαλέγονταν μεταξύ τους. Ο διάλογος ήρθε σήμερα να πάρει, θαρρείς, τη θέση της χαμένης πίστης. Οι μεγάλες θρησκευτικές και πνευματικές παραδόσεις, όταν διαλέγονταν μεταξύ τους, διαλέγονταν πάντοτε μέσα από την αντιπαράθεση, την αντιμετώπιση, τη σύγκρουση, τον πόλεμο: «Μάχεται Ἰουδαϊσμός Ἑλληνισμῶ καὶ ἀμφοτέροι Χριστιανισμῶ» (Μέγας Βασίλειος, *Κατὰ Σαβελλιανῶν καὶ Ἀρείῳ καὶ τῶν Ἀνομοίων*, 1, PG 31, 600B)

Το έργο του Λεβινάς στο σύνολό του μαρτυρεί για αυτήν την απουσία ουσιαστικού διαλόγου με τον χριστιανισμό. Όλα τα θεμελιακά ζητήματα της χριστιανικής σκέψης και παράδοσης δεν τίθενται προς συζήτηση. Για παράδειγμα, όλη η τριαδολογική και χριστολογική συζήτηση που γίνεται ανά τους αιώνες μέσα στον χριστιανισμό δεν φαίνεται να προκαλεί το ενδιαφέρον του Λεβινάς, παρά την τεράστια φιλοσοφική σημασία που έχει, αφού όλη αυτή τη συζήτηση διεξάγεται γύρω από τις έννοιες ουσία, φύση, υπόσταση, πρόσωπο, ενέργεια, θέληση, σχέση φύσεως και προσώπου, ουσίας και ενεργειών του Θεού. Οι Πατέρες της χριστιανικής Εκκλησίας δεν φαίνεται να έχουν θρέψει τη σκέψη του. Αν όμως ο εβραϊσμός είναι για τον Λεβινάς η Βίβλος και το Ταλμούδ, η Βίβλος ερμηνευμένη από το Ταλμούδ, ο χριστιανισμός δεν είναι λιγότερο η Βίβλος (Παλαιά και Καινή Διαθήκη) και οι Πατέρες της Εκκλησίας, η Βίβλος και η πατερική ερμηνεία της. Η φωνή των Πατέρων της Εκκλησίας δεν αντηχεί μέσα στο έργο του Λεβινάς.

Ο διάλογος του εβραϊσμού με την Ελλάδα και η μετάφραση της Βίβλου και του Ταλμούδ στα ελληνικά βρίσκονται στον πυρήνα του πνευματικού εγχειρήματος του Λεβινάς, ο διάλογος όμως με τον χριστιανισμό (και τις δικές του αλληπάλληλες μεταφράσεις στα ελληνικά ανά τους αιώνες) κατέχει μια μικρή και περιφερειακή θέση στο έργο αυτό. Ίσως γιατί πολλές φορές –πέραν όσων είπαμε προηγουμένως για τον διάλογο μεταξύ θρησκειών, και δη

μονοθεϊστικών— ο διάλογος με τον άλλο που μου μοιάζει είναι δυσκολότερος από ό,τι ο διάλογος με τον άλλο που είναι ριζικά διάφορος.

Στο σημείο αυτό ας μου επιτραπεί να προσθέσω πως ο όποιος διάλογος του Λεβινάς με τον χριστιανισμό γίνεται —και είναι απολύτως φυσικό αυτό— με τον εκπροτεσταντισμένο χριστιανισμό της Δυτικής Ευρώπης (καθολικής ή προτεσταντικής ομολογίας, αδιάφορο). Ο χριστιανισμός των Ελλήνων Πατέρων, στην ιστορική εκδοχή του ή όπως και όσο διασώζεται σήμερα στην Ορθόδοξη Εκκλησία, του είναι εντελώς άγνωστος. Αυτό δεν το λέω διόλου για να υπερασπιστώ την ανατολική χριστιανισσύνη έναντι της δυτικής, αλλά γιατί θέλω απλώς να διευκρινίσω πως κάποιες από τις κριτικές που ασκεί ο Λεβινάς στον χριστιανισμό —και με τις οποίες δεν θα είχα καμία απολύτως δυσκολία να συμφωνήσω— δεν αφορούν όλες τις εκφράσεις του χριστιανισμού. Για παράδειγμα, στέκεται συχνά επικριτικά σε μια αντίληψη περί της χάριτος νοούμενης ως λυτρώσεως που παρέχεται δωρεάν, χωρίς ο άνθρωπος να προσπαθεί τίποτε, να πράττει τίποτε. Ο άνθρωπος απουσιάζει από τη σωτηρία του. Αυτή η αντίληψη περί χάριτος μπορεί να εκφράστηκε πράγματι μέσα στον καθολικισμό και στον προτεσταντισμό, βασισμένη κυρίως στον Άγιο Αυγουστίνο (σε μια ορισμένη ερμηνεία του), υπάρχουν όμως κυριολεκτικά αμέτρητα κείμενα, Ελλήνων (αλλά και Λατίνων) Πατέρων, και όχι μόνο κείμενα αλλά και ένα καθημερινό πνευματικό βίωμα, που κάνουν, για άλλους χριστιανούς, εντελώς αυτονόητη την αντίληψη πως χωρίς τη μετάνοια και τη συνέργεια του ανθρώπου καμία χάρη δεν επιφοιτά: *Ἡ βασιλεία [δηλαδή η χάρη] τῶν οὐρανῶν βιάζεται καὶ βιασται ἀρπάζουσι αὐτήν (Μτ 11:12)*.

Υπάρχουν ωστόσο στα κείμενα του Λεβινάς ορισμένες αναφορές στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού, που όσο λιγιστές, σύντομες και ασυστηματοποίητες και αν είναι, έχουν τέτοια ένταση στη διατύπωσή τους που δεν μπορούν να περάσουν απαρατήρητες:

Το πρόσωπο του Χριστού παραμένει για μας παντοτινά απόμακρο. Οι Εβραίοι —ή τουλάχιστον η συντριπτική πλειονότητα των

Εβραίων- μένουν ιδιαιτέρως ασυγκίνητοι από τον Ιησού. Είναι αναμφίβολα ένα μεγάλο σκάνδαλο για τους χριστιανούς αυτή η εβραϊκή αδιαφορία απέναντι στο πρόσωπο που δίνει σε αυτούς τη μεγαλύτερη συγκίνηση.³

Και αλλού, σε μια αποστροφή του προς τον Έντμοντ Φλεγκ (Edmond Fleg):

Ακόμη και ο πιο αλλόκοτος από τους ελληνικούς μύθους μιλάει στη διάνοιά μας. Τα πρόσωπα του Ευαγγελίου, αντίθετα, μας αφήνουν αποσβολωμένους και παγερούς. Όταν τα επαναλαμβάνουμε νιώθουμε ότι ψευδόμεσθε. [...] Διότι δεν αρκεί να αποκαλεί κάποιος τον Ιησού Γεοσούα και Ραββί για να μας τον καταστήσει οικείο. Για μας, που δεν έχουμε μίσος, δεν είναι φίλος. Παραμένει απόμακρος. Και δεν αναγνωρίζουμε πια στα χείλη του τους δικούς μας στίχους.⁴

Σκληρός ο λόγος και η άρνηση του προσώπου του Χριστού απόλυτη και χωρίς περιφράσεις. Η άρνηση αυτή δεν μας είναι πρωτάκουστη, αντίθετα μας είναι γνωστή, συχνά τραγικά γνωστή. Η σκληρή και απόλυτη αυτή άρνηση στρέφεται προς το ίδιο το πρόσωπο του Χριστού και όχι προς τη χριστιανική Εκκλησία, κάτι που, λόγω του αντισημιτισμού της, θα ήταν εντελώς κατανοητό. Ο Λεβινάς, παραδόξως εκ πρώτης όψεως, την Εκκλησία την κατανοεί περισσότερο: «Είναι στ' αλήθεια η Εκκλησία που μας εμποδίζει να συνδεθούμε με τον Χριστό; Μα, εντέλει, η Εκκλησία είναι αυτό που καταλαβαίνουμε καλύτερα. Η παλιά γειτονία! Υπάρχει ένα πεδίο διαφορετικό από το δόγμα ή το μυστήριο, στο οποίο τη συναντάμε. Έχει αφομοιώσει πολλά από τα στοιχεία του ορθολογικού ανθρωπισμού, από τη στιγμή που αφομοίωσε τον Αριστοτέλη. [...] Ιδού ένας μεγάλος νεωτερικός θεσμός που κατευθύνει τη ζωή εκατομμυρίων συμπολιτών μας» (DL, 140).

³ Εμμανουέλ Λεβινάς, *Τέσσερις ταλμουδικές μελέτες, προλεγόμενα-μετάφραση-σημειώσεις Σταύρος Ζουμπουλάκης*, Πόλις, Αθήνα 1995, σ. 90.

⁴ Emmanuel Lévinas, *Difficile liberté* [Δύσκολη ελευθερία], Albin Michel, Παρίσι 1963, σ. 141. Θα το παραθέτουμε εφεξής με τα αρχικά DL και τον σελιδαριθμό.